

АЛЕКСАНДАР ПОПОВИЋ
Београд

УДК 807-54

„ЕТИМОЛОШКИ РЕЧНИК“ ЈУЛИЈАНА АПОСТАТЕ

А п с т р а к т: У реторским и филозофским списима Јулијана Апостате можемо наћи десетак етимологија, углавном топонима и имена божанстава. Оне су елеменат Јулијановог реторског украса, а имају и важну улогу у његовој алегоријској интерпретацији хеленских митова.

Богати књижевни опус Јулијана Апостате је сачуван готово у потпуности. Оно што је до нас допрло обухвата осам говора, две сатире, полемички спис против Хришћана и осамдесетак писама разнолике садржине. Нема ни трага неком спису који би се бавио језичким проблемима, па према томе и одредницу *етимолошки речник* у наслову овога рада треба схватити сасвим условно. У питању је десетак етимологија разбацаних по разним Јулијановим делима. Углавном су то етимологије имена географских појмова и божанстава, које, зависно од врсте текста, имају различиту функцију. Поред тога, на пар места Јулијан тумачи и неке, да их тако назовемо, обичне, свакодневне речи.

Позабавићемо се прво Јулијановим етимологијама топонима. У другом панегирику који је упутио своме рођаку, императору Констанцију II, са поднасловом *О царевим делима* или *О царевању*, велики простор заузима приповедање о Царевом ратовању против узурпатора Магненција.¹ Пошто је до ногу потучен у бици код Мурсе 351. године, овај нелегитимни претендент на престо се повукао у Аквилеју у северној Италији. Тај догађај Јулијану пружа прилику да покаже своју антикварску ученост и каже понешто о историји и географији тога краја, па и о имену самог града Аквилеје. Назив Аквилеја потиче, по њему, од латинског *aquila* – *орао*, а дат је граду пошто је приликом његовог оснивања орао послат од Зевса пролетео са десне, повољне стране од места где је тре-

¹ Међу неколико самозваних царева који су се појавили за време Констанцијеве владавине, *Flavius Magnus Magnentius* је свакако био најопаснији конкурент легитимном цару. Његова узурпација је трајала скоро пуне четири године, од јануара 350. г. до августа 353. г.

бало подићи насеље.² У преводу, Аквилеја /Aquila/ би била Орлов град. О Јулијановом знању латинског доста је писано и расправљано. Ово место би могло послужити као један од доказа да је његово познавање овог језика можда било скромно, али да је извесно знање латинског ипак имао.

Следећа етимологија опет се тиче латинске речи. Јулијан, спомињући на једном месту римски брежуљак Капитол /Mons Capitolinus/, наводи да је он тако назван по људској глави /латински: caput/ која је онде пронађена приликом копања темеља Јупитеровог храма. Ову причу можемо прочитати и код Варона и Ливија, а Јулијан је доноси у свом спису *Против Галилејаца*³. *Занимљиво је да ни овде, као ни у претходном случају, иако говори о пореклу латинских назива, Јулијан не употребљава ни једну једину латинску реч, па чак ни имена Аквилеје и Капитола. Ослањајући се на образованост и начитаност своје публике, он као прави ретор друге софистике избегава латинске речи, а нарочито латинска имена, колико год је то могуће.*

Етимологије о којима је до сада било речи дело су Јулијана ретора. Следеће су дело Јулијана филозофа, што нипошто не значи да и оне не представљају важан елеменат реторског орнатуса, пошто је Јулијан и својим филозофским списима дао реторски облик.

У прозној химни упућеној Мајци Богова, Кибели, која у потпуности представља неоплатоничарску егзегезу мита о Кибели и Атису, Јулијан реку Гал /Γάλλος/, крај које је, према предању, Атис био изложен као дете, идентификује са Млечним Путем /ὁ γαλαξίας или ὁ γαλαξίας κύκλος/⁴. *Очигледно је да Јулијан корен обеју речи види у речи γάλα – млеко, што у случају назива реке Гал није тачно. Ова река која тече кроз Фригију и Галатију носи назив који није грчког порекла, већ фригијског, баш као што је и сам култ Кибеле*⁵. На идеју о сродности ових речи Јулијана је можда навела и улога коју је млеко имало у култу Кибеле у Атини, где јој је приликом празника под називом τὰ Γαλάξια приношена на жртву каша од млека⁶. Напоменимо само да је ово алегоријско тумачење нешто касније преузео од Јулијана Салустије, писац неоплатоничарског трактата *Περὶ θεῶν καὶ κόσμου*⁷.

И остала тумачења имена божанстава нам приказују Јулијана као правог следбеника неоплатоничарске школе. Она

² Iul. Or. II, 72 A.

³ Iul. Cont. Christ. 194 B-C; I, 55; Var. De ling. Lat. VII, 41.

⁴ Iul. Or. V, 165 B-C.

⁵ Види P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*, Paris 1968-1977, s. v.

⁶ Види L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932, 216. Празник је највероватније слављен у месецу елафеболionу /март-април/.

⁷ Sal. De deis et mundo IV, 8, 3-4.

су најбројнија у *Химни краљу Хелију*. Међу платоничарским и неоплатоничарским списима у којима је Јулијан могао наћи узор за своја етимологизирања, далеко изнад свих стоји свакако Платонов *Кратил*. Већ први пример на који наилазимо у *Химни краљу Хелију*, одаје нам утицај овог Платоновог дела. То је добро познато тумачење имена владара подземног света Хада. Јулијан се игра речима и Хаду /‘Αιδης/ даје епитет αἰδῆς – *невидљив*⁸. Угледајући се на Платона, он име овог бога тумачи очито као сложеницу састављену од α – привативум и ἴδεῖν – *видети*. Данас се сматра да се име грчког божанства Подземља не може поуздано растумачити. Ипак, Платонова етимологија се још увек узима у обзир. Ако је α првобитно заиста било кратко, а аспирација секундарна, онда Хад може заиста значити *Невидљиви*.⁹

Интересантно је Јулијаново тумачење Аполоновог имена. Код Јулијана он је час идентичан са Хелијем, час је једна од његових еманација. Јулијан не објашњава порекло и значење назива Аполон експлицитно, али из игре речи видимо да сматра да је он сродан са речју αἰολότης – *јединственост, једноставност*. Аполон, како каже Јулијан, постоји заједно са Хелијем, и другује с њим због јединствености својих мисли /διὰ τὴν αἰολότητα τῶν νοήσεων/¹⁰. Основна особина Аполонова, коју он дели са Хелијем, који је савршен, је αἰολότης. Јулијан очито верује да та реч лежи и у основи његовог имена. У прилог овоме можемо навести да нешто касније на латинској страни Макробије на сличан начин тумачи реч Sol – *Сунце*, као изведену од solus – *сам, једини*¹¹. Јулијанова етимологија је занимљива, али свакако нетачна. О пореклу Аполоновог имена данас постоји више хипотеза, али оно још увек није са сигурношћу растумачено. Највероватније да је његово порекло негрчко, будући да су култ овог божанства Грци примили из Мале Азије¹².

Последња етимологија на коју ћемо се овде осврнути, налази се у Јулијановом Говору против киничара Хераклеја. У једном подужем екскурсу који посвећује миту о Дионису, Јулијан између осталог каже:

‘Ο Διόνυσος διδοὺς ἀνθρώποις κοινῇ μὲν ἅπασι σύμβολον τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ τὸ τῆς ἡμερίδος φυτόν, ‘υφ’ οὗ μοι δοκοῦσιν, ἐξημερωθέντων αὐτοῖς τῶν περὶ τὸν βίον, ‘Ελληνες τῆς ἐπωνυμίας αὐτὸ ταύτης ἀζιῶσαι¹³.

⁸ Iul. Or. IV, 136 A.

⁹ Види Н. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1960, s.v.

¹⁰ Iul. Or. IV, 144 A.

¹¹ Macr. *Comm. in Somn. Scip.* I, 20, 4: quod talis solus appareat, sol vocetur.

¹² Види Chantraine, s. v.

¹³ Iul. Or. VII, 221 B.

„Дионис... је дао свим људима заједно као знак свог присуства на земљи стабљику винове лозе /τὸ τῆς ἡμερίδος φυτόν/, и пошто су помоћу ње, како ми се чини, ублажени /ἐξημερωθέντων/ њихови услови живота, Грци су сматрали да је треба назвати тим именом /sc. питома, блага/.“

Ἠμερίς/sc. ἄμτελος/ – питома винова лоза је заиста суп-
стантивирани придев ἡμερος, који значи питом, благ, цивили-
зован. Јулијан је ту потпуно у праву. Од тог придева је изве-
ден глагол ἐξημερῶ – припитомити, ублажити, омекшати, ци-
вилизовати. Међутим, назив ἡ ἡμερίς је настао једноставно за-
то да би се нагласила опозиција домаће винове лозе /vitis vini-
fera/ према дивљој – ἡ ἀγρία ἄμτελος, а не зато што је она,
како каже Јулијан, ублажила услове живота људи. Овај при-
мер смо одабрали јер на леп начин илуструје како су антич-
ки, а касније и средњовековни писци изводили етимологије.
Чак и када је ствар врло једноставна и очигледна, они теже
ка замршенијим и компликованијим објашњењима, која не
морају увек бити суштински погрешна. У оваквим, често
фантастичним етимологизирањима предњаче алегоријски ту-
мачи митова, а међу њима опет свакако неоплатоничари.

Надамо се да смо са ових неколико примера успели да
илуструјемо какву улогу имају етимологије у делу Јулијана
Апостате. Јулијан је пре свега ретор, али има и филозофске
претензије. Садржај његових списа је често филозофски, али
у форми он строго следи реторске обрасце. Отуда је и фун-
кција етимологија у његовим списима вишеструка. Оне су
елеменат реторског украса, забављају читаоца, показују ау-
торову ученост, али свој прави значај имају свакако у алего-
ријским тумачењима митова. Као прави неоплатоничар, Ју-
лијан једини смисао митова види у њиховом скривеном зна-
чењу, до кога се може доћи искључиво алегоријском интер-
претацијом. У оквиру тога имена божанстава и митских ли-
кова су значајна као „имена која говоре“. У својим тумаче-
њима Јулијан је ослоњен на богату традицију која му је прет-
ходила. Етимологије у грчкој књижевности започињу још са
Хомером, а касније су их подједнако развијале и реторика и
филозофија. Као један од топоса доказивања Аристотел у
својој *Реторици* препоручује и онај ἀπὸ τοῦ ὀνόματος¹⁴. Етимоло-
гије ће највише развити алегоријски тумачи митова, пре
свега стоичари и неоплатоничари, полазећи од поставке да
имена нису питање конвенције, већ одраз суштине ствари. Ју-
лијаново дело лежи на крају ове античке предаје, али и на
почетку средњег века, у коме ће се етимологије у књижевно-

¹⁴ Arist. *Rhet.* II, 23, 1400 B.

сти развити до таквих размера да их немачки историчар књижевности Е. Р. Курцијус назива „категоријом мисли“¹⁵. Као и раније, оне ће бити тачне или погрешне, често фантастичне, али ће им прибежавати подједнако и црквени оци и писци чије је паганство мање или више прикривено.

ZUSAMMENFASSUNG

A. Popović: JULIAN APOSTATAS „ETIMOLOGISCHES WOERTERBUCH“

Natürlich hat Julian Apostata nie eine Schrift mit diesem Titel verfasst. Es handelt sich um etwa zehn in seinen rhetorischen und philosophischen Werken zerstreute Etymologien. Hauptsächlich kommen die Etymologien der Namen von geographischen Begriffen und von Gottheiten vor. In dieser Anhandlung beschäftigt sich der Autor mit den Etymologien der Wörter Aquileia, Mons Capitolinus, Γάλλος, Ἄιδης, Ἀπόλλων und ἡμερίς. Einige seiner Etymologien übernahm Julian aus der reichen ihm vorangegangenen Tradition. Der Zweck von den Etymologien in Julians Texten ist den Leser zu unterhalten, ihm einen Beweis für die Gelehrtheit des Autors zu bieten. Eine besonders wichtige Rolle haben sie in seiner allegorischen Interpretation von helenischen Mythen.

¹⁵ E. R. Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, translated from the German by W. R. Trask, London and Henley 1979, 495.